

הרב ד"ר יהודה זולדן

הזדקקות לאחרים לשם קיום מצוות

- הקדמה ■ "אם יש לך - את חייב בכל אילו, ואם אין לך - אין את חייב באחת מהן" ■ "שואל או מוכר כסותו" במצוות מסוימות: ארבע כוסות; נר שבת; נר חנוכה ■ עונג שבת - "ולו עלי ואני פורע" ■ הצורך בתכנון כלכלי בהוצאות על מצוות ■ סיכום

הקדמה

כאשר אדם מצוי במצוקה כלכלית ואין לו יכולת לרכוש חפצי מצווה, כגון: תפילין, סוכה, ארבעת המינים ונר חנוכה - או כאשר אין ברשותו די ממון בעבור צורכי השבת או בעבור מצות וארבע כוסות לליל הסדר - אין בכך כדי לפטור אותו ממצוות אלו ודומותיהן. ההנחה המקובלת היא שאדם איננו פטור מקיום מצווה גם אם אין לו את החפצים הנדרשים למצווה זו, וכדי לקיימה עליו לשאול אותם מאחרים או ללוות ממון. מאידך, ישנן מצוות שקיומן אפשרי גם על ידי שימוש בחפצי המצווה של אחרים, והאדם אינו נדרש לשאול או ללוות ממון כדי שיוכל לרכוש את חפצי המצווה.

ארגוני צדקה וחסד מספקים מזון לנצרכים בעבור מצוות כגון סעודות שבת וחג, אכילת מצה ושתיית ארבע כוסות, וממילא עולה השאלה: מה באשר לחפצי מצווה אחרים, שאינם מזון, כגון ארבעה מינים, תפילין וכדומה? האם מוטל על הזולת לדאוג גם לצרכים הרוחניים של העניים?

במאמר זה נעיין במקורות העוסקים בסוגיה זו, נגדיר את המשותף לסוגי המצוות, ונעמוד על הכלל המורה את אופי ההתנהלותם של העניינים ושל הממונים על הצדקה.¹

"אם יש לך - את חייב בכל אילו, ואם אין לך - אין את חייב באחת מהן"

את המחויבות של כל אדם לקיים מצוות מסוימות ניסח הרמב"ם (משנה תורה, ברכות, פרק יא, הלכות ב-ג), כאשר עסק בברכות שיש לברך בעת שמקיימים מצוות אלו:

יש מצוות עשה שאדם חייב להשתדל ולרדוף עד שיעשה אותה. כגון: תפילין, וסוכה, ולולב, ושופר. ואלו הן הנקראין חובה, לפי שאדם חייב על כל פנים לעשות.

יש מצוות שאינה חובה אלא דומין לרשות. כגון: מזוזה ומעקה. שאין אדם חייב לשכון בבית החייב מזוזה כדי שיעשה מזוזה, אלא אם רצה לשכון כל ימיו באהל או בספינה ישוב. וכן אינו חייב לבנות בית כדי לעשות מעקה...

וכן כל המצוות שהן מדברי סופרים, בין מצווה שהיא חובה מדבריהם כגון: מקרא מגילה, והדלקת נר בשבת, והדלקת נר חנוכה, בין מצוות שאינן חובה כגון: עירוב, ונטילת ידים.

הרמב"ם הבחין בין מצוות, מהתורה ומדברנן, שחייבים לקיים בכל מצב, ובין מצוות רשות שחובת קיומן מוטלת על האדם בתנאים מסוימים. לענייננו, חשובים דבריו על אודות המצוות מהתורה ומדברי חכמים שחובה על כל אדם לקיימן, כלומר מצוות תפילין, סוכה, ארבעה מינים, שופר, מקרא מגילה, הדלקת נר שבת והדלקת נר חנוכה; ועליהן יש להוסיף מצוות כגון מצה, מרור וקרבן פסח.

על דברי הרמב"ם הללו כתב רבנו מנוח (שם):

לפי שמצוות אלו חייב אדם לעשותם עד שאפילו אין לו מה יאכל או שהיה מתפרנס מן הצדקה, צריך לחזור עליהם בכל כוחו כדי לעשותם.

דברים בעניין זה נאמרו בירושלמי (פאה א, א; קידושין א, ז):

1 במאמר זה לא נעסוק בהגדרתו של עניי, שכבר דשו בה רבים. הנחת היסוד היא שהדיון נוגע למי שמוגדר עניי.

הזדקקות לאחרים לשם קיום מצוות

רבי שמעון בן יוחי אומר: גדול הוא כיבוד אב ואם שהעדיפו הקב"ה יותר מכיבודו. נאמר: "כבד את אביך ואת אמך", ונאמר: "כבד את ה' מהונך", ממה את מכבדו משיחנך.

מפריש לקט שכחה ופיאה, מפריש תרומה, ומעשר ראשון, ומעשר שני, ומעשר עני, וחלה.

ועושה סוכה, ולולב, ושופר, ותפילין, וציצית, ומאכיל את העניים ואת הרעבים ומשקה את הצמאים. אם יש לך - את חייב בכל אילו, ואם אין לך - אין את חייב באחת מהן.

אבל כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם, בין שיש לך הון בין שאין לך הון כבד את אביך ואת אמך, ואפילו את מסבב על הפתחים.

מדברי ר' שמעון בר יוחאי המובאים בירושלמי משתמע שאין הבדל בין מצוות שחובה לקיימן, כגון סוכה ולולב, ובין מצוות שרק בהתקיים תנאים מסוימים (כמו בעלות על שדה) יש חובה לקיימן - כגון לקט, שכחה ופיאה. הירושלמי מבחין בין כלל המצוות ובין מצוות כיבוד אב ואם, ומדבריו ניתן להבין כי אדם שנמצא במצוקה כלכלית איננו חייב לקיים מצוות אלו - למעט מצוות כיבוד אב ואם. אמנם, ניתן להסביר שכוונת הירושלמי היא שאדם כזה אינו חייב לטרוח על מנת שיהיו בבעלותו אותם חפצי מצווה, אך הוא אינו פטור מעצם קיום המצוות הללו ועליו להשתמש בחפצי מצווה של אחרים - בייחוד במצוות החובה שהוזכרו בירושלמי: שופר, סוכה, ארבעה מינים, תפילין וציצית. אולם, אם זוהי כוונת הירושלמי, אזי לא ברור מה החידוש בדבריו, שהרי גם אדם שאיננו מוגדר כעני חייב לקיים מצוות אלו אך איננו חייב לרכוש את חפציהן.²

ב"ביאור הלכה" (סימן תרנו, סעיף א, ד"ה אפילו), פירש את דברי הירושלמי הללו על פי מקור אחר בתלמוד הירושלמי (ברכות ט, ג) המלמד שיצירת חפץ המצווה - כגון: בניית הסוכה, עיבוד העור לתפילין וטוויית החוטים לציצית - אף היא מצווה. לפי פירוש זה, אם אין לאדם יכולת כספית הוא פטור מרכישת החפצים שמהם מכינים את המצווה: עצים לסוכה, עורות לתפילין ומזוזות, חוטים לציצית וכדומה; אך הוא אינו פטור מפעולת המצווה עצמה ולשם כך עליו לשאול מאחרים את חפצי המצווה שלהם.

² יש חובה להוציא ממון בעבור כיבוד אב, אף אם יש צורך לחזור על הפתחים לשם כך. לא נעסוק במאמר זה בשאלה באילו מצבים ישנה חובה לחזור אחר הפתחים לשם כיבוד אב ואם.

כך סיכם ה"ביאור הלכה" (שם) את דבריו:

אבל עצם המצוות עשה ללבוש תפילין וכן כי האי גוונא בקיום שאר המצוות, מזה לא פטרתו התורה כלל שהוא חוב המוטל על גופו. ולא גרע מנר של שבת, ונר חנוכה, וד' כוסות דמוכר כסותו כדי להשיגם.³ ואפילו אם תימצי לומר דאין הדין שיצטרך לחזור על הפתחים להשיג מעות לקנות תפילין, אבל על כל פנים מחוייב לחזור ולבקש מישראל שישאול לו תפילין לקיים המצוות עשה.

אולם ביאורו של ה"ביאור הלכה" אינו כה פשוט. ראשית, אכן ישנם הקשרים שבהם מופיע הביטוי "עושה מצווה" כמכוון לעשיית חפץ המצווה, אך ישנם הקשרים שבהם כוונת הביטוי "עושה" היא לקיום המצווה עצמה ולא להכנת חפצי המצווה. כך למשל אנו למדים בתוספתא ([ליברמן] ברכות ו, טו):

עשרה שהיו עושין עשר מצות - כל אחד ואחד מברך לעצמו. היו עושין כולן מצוה אחת - אחד מברך לכולן. יחיד שהיה עושה עשר מצות - מברך על כל אחת ואחת. היה עושה מצוה אחת כל היום אין מברך אלא אחת. היה מפסיק ועושה מפסיק ועושה מברך על כל אחת ואחת.

מלבד זאת, מלשון הירושלמי נראה שמדובר בקיום פעולת המצווה ולא בהכנת חפציה, כשם שהמשפטים "מפריש לקט שכחה ופיאה, מפריש תרומה, ומעשר ראשון, ומעשר שני, ומעשר עני, וחלה... ומאכיל את העניים ואת הרעבים ומשקה את הצמאים" מתארים את פעולת המצווה עצמה ולא את הכנת החפצים שבהם תתקיים.

כמו כן, ברור שהחובה העיקרית היא ביצוע פעולת המצווה, כגון הישיבה בסוכה או נטילת ארבעה מינים, ולא יצירת חפצי המצווה. אכן, לפי הירושלמי יש צד של מצווה ביצירה ובהכשרה של חפצי המצווה, ולדברי הירושלמי (סוכה ג, ד) יש לברך על מעשים אלו; אולם ברור שאין בהם קיום של המצוות עצמן, ואדם שבנה סוכה אך לא ישב בה, או עיבד עורות וכתב פרשיות אך לא הניח תפילין, לא קיים את המצווה המבוקשת, וכדברי הריטב"א (כתובות ז ע"ב, ד"ה ובירושלמי משמע):

עשיית סוכה ועשיית ציצית, שאין העשייה עושה כלום בעיקר המצווה עד שילבש טליתו וישב בסוכתו בחג.

3 בשלוש מצוות אלו: ארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה נעסוק בהרחבה לקמן.

אשר על כן, אין כל חידוש בכך שאם אין לאדם את חפצי המצווה הוא פטור מלייצר אותם, משום שגם מי שאינו עני לא חייב לבנות סוכה בעצמו או לעבד עורות ולכתוב בעצמו את פרשיות התפילין.

ה"ביאור הלכה" הוסיף וציין על אודות קיומה של מחלוקת עקרונית בין התלמוד הירושלמי ובין התלמוד הבבלי בשאלה האם "עשיית המצות הוא מצווה בפני עצמה מדמברך עליה... ואינו יכול לפטור עצמו במה שיקנה תפילין או סוכה מחבירו במעותיו", כאשר לפי הירושלמי יש לברך על בניית הסוכה, ואילו לפי הבבלי אין לברך עליה. יש להעיר כי ממקורות אחרים בתלמוד הבבלי משתמע שיש גדר "מצווה" גם בבניית סוכה, ואף שאין מברכים על פעולת הבנייה, יש להגדרה זו השלכות הלכתיות שונות.⁴

עוד יש להעיר כי הדין "אם יש לך - את חייב בכל אילו, ואם אין לך - אין את חייב באחת מהן", נאמר בירושלמי בשמו של ר' שמעון בר יוחאי, ואילו דין הברכה על יצירת המצווה נאמר בירושלמי כברייתא סתמית. אין הכרח אפוא לחבר את שני המקורות בתלמוד הירושלמי ולהציב עמדה אחידה בעניין זה, וייתכן שדעתו של ר' שמעון בר יוחאי היא שאין לברך על יצירת המצווה, או שהוא סבור בדומה לתוספתא ([ליברמן] ברכות ו, ט-י) כי יש לברך רק ברכת שהחיינו בעת יצירת המצווה,⁵ ולא את ברכת המצוות (כגון "לעשות סוכה").

הרב שמואל הלוי וואזנר (שו"ת שבט הלוי, חלק ד, סימן סד) חלק על הסברו של ה"ביאור הלכה" לדברי הירושלמי, וכך כתב:

ובביאור הלכה נוטה לומר... ובענייני הוא פירוש שאי אפשר לאומרו בירושלמי. דמדקאמר מפריש פאה וכו' ומעשר עני וחלה, ועושה סוכה ולולב וכו' מאכיל העניים והרעבים, אם יש לך אתה חייב בכל אלו ואם אין לך אין אתה חייב באחת מהן, משמע להדיא דלענין עיקר חיוב קאי, דבאין לו פטור...

לדברי הרב וואזנר, פשט דברי הירושלמי מורה כי אדם שאין לו כסף לשלם בעבור רכישת חפצי המצוות האמורות פטור מלקיים מצוות אלו. בהמשך דבריו, הודה הרב וואזנר שיש מקום להבחין בין מצוות שאדם אינו חייב לעשותן אלא שאם הוא מקיימן הוא עושה מצווה, ובין מצוות שעל האדם להתחייב לעשותן; אך לדעתו, פשט הירושלמי

4 לעיון במקורות נוספים בתלמוד הבבלי שמהם עולה כי יש ערך ומצווה ביצירת חפצי המצווה, ראה בספרי זמני יהודה וישראל (התשע"ה), "מצוה לבנות סוכה", עמ' 345-346.

5 ברייתא זו מופיעה גם בבבלי (סוכה מו ע"א). התוספות (שם, ד"ה העושה) שאלו מדוע יש מצוות שעליהן תיקנו שיש לברך שהחיינו בעת עשייתן (כגון סוכה וארבעה מינים). ויש מצוות שלא תיקנו לברך שהחיינו בעת עשיית המצווה (כגון תפילין וציצית).

הוא שאדם אינו צריך לחזור על הפתחים כדי שיוכל לרכוש את חפצי המצווה או ליצור לעצמו את חפץ המצווה, והוא פטור מקיום המצווה.

המחלוקת בין הרב וואזנר לבין ה"משנה ברורה" נוגעת לפרשנות הירושלמי, אך הלכה למעשה מודים שניהם כי כל אדם חייב בקיום המצוות האמורות גם אם אין לו את חפציהן. כך ראינו לעיל בשם רבנו מנוח (ברכות, פרק יא, הלכה ג) וכך סיכם זאת ה"ביאור הלכה" (סימן תרנו, סעיף א, ד"ה אפילו מצווה):

ואפילו אם תימצי לומר דאין הדין שיצטרך לחזור על הפתחים להשיג מעות לקנות תפילין, אבל על כל פנים מחוייב לחזור ולבקש מישראל שישאול לו תפילין לקיים המצוות עשה.⁶

מצוות תפילין היא דוגמה למצוות החובה השונות שכל אדם מחויב לקיימן גם אם לשם כך עליו לשאול מאחרים את חפצי המצווה שלהם.

להלן נדון במקורות שבהם נאמר במפורש כי על העני לטרוח ולהשיג חפצי מצווה שיהיו בבעלותו.

"שואל או מוכר כסותו" במצוות מסוימות

לגבי שלוש מצוות מדרכנן כתב הרמב"ם, ובעקבותיו ה"שולחן ערוך", כי על העני לטרוח ולדאוג שיהיו לו את חפצי המצווה. מצוות אלו הן: ארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה.

ארבע כוסות

במשנה (פסחים י, א) נאמר:

ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב, ולא יפחתו לו מארבעה כוסות של יין, ואפילו מן התמחוי.⁷

6 בגמרא (חולין קי ע"א) מסופר על רמי בר דיקולא שהיה חולה מעיים, ועני מרוד שאף בגדיו היו שאולים. כדי לקיים את מצוות האכילה בערב יום כיפור, לקח רמי בר דיקולא את הכחלים [עטיני הבהמה] שזרקו אנשי העיר, ויצא מחוץ לתחום וצלאם על חרצנים שמצא; וכל זאת כדי שלא ליהנות משולחנם של אחרים, בבחינת "פשוט נבלה בשוק ואל תצטרך לבריות" (ראה בבא בתרא קי ע"א). כך הסביר זאת הרב חיים שמואלביץ' שיחות מוסר (התשל"א), עמ' יז.

7 על אופיו של העני הנוטל ארבע כוסות מהתמחוי ומיסב בעת ששותה אותם, ראה בספרי זמני יהודה וישראל, "ההסבה בליל הסדר", עמ' 301-305.

על משנה זו שאלה הגמרא (פסחים קיב ע"א): "פשיטא?", והשיבה:

לא נצרכה אלא לר' עקיבא דאמר ועשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות,⁸ הכא משום פרסומי ניסא מודי.⁹

ר' עקיבא קבע: "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות", וכוונתו היא שעני אינו חייב לאכול סעודה שלישית בשבת או שאינו מחויב במאכלים מיוחדים בסעודת שבת ודי לו שיאכל כמנהגו ביום חול.¹⁰ הגמרא מלמדת כי גם ר' עקיבא מודה שראוי לו לעני לקבל ארבע כוסות מהתמחוי, משום שבשתייתן יש "פרסומי ניסא".

דברי המשנה: "ולא יפחתו לו" הם פנייה לציבור באמצעות שלוחיו, גבאי התמחוי, הנדרשים לתת לאותו עני גם ארבע כוסות,¹¹ זאת לעומת האמור במשנה (פאה ה, ז):

מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי, מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה.

בגמרא (שבת קיח ע"א) נאמר על משנה זו: "רבי עקיבא היא, דאמר: עשה שבתך חול, ואל תצטרך לבריות", ולכן העני אינו נוטל מן הקופה כדי לקיים סעודה שלישית בשבת. כאמור, בשתיית ארבע כוסות יש ממד של פרסום הנס, ועל כן גם לשיטת ר' עקיבא מוטלת חובה על העני ליטול מהתמחוי. ואכן הר"ן בחידושו (שבת שם, ד"ה אלא הא) הבחין בין מצוות ארבע כוסות למצוות אחרות:

בפסחים אמרינן דמודה ר' עקיבא לענין ד' כוסות, לאו למימרא דבכל מקום מצווה מודה, אלא במקום ארבע כוסות דחמירי, כן פירש הרא"ה ז"ל.¹²

8 בהמשך הגמרא שם מופיעה אמירתו של ר' עקיבא כחלק משבעה דברים שציווה לר' יהושע בנו. בפסחים (קיג ע"א) מופיעה אמירה זו בשמו של ר' יוחנן שאמר "שלושה דברים... משום אנשי ירושלים".
9 כך בנוסח דפוס ונציה ודפוס וילנה. בכתבי יד אחרים למסכת פסחים מצויה גרסה שונה: "הכא משום ניסא מודה", והמילה "פרסומי" נעדרת מהם.
10 בעניין חובת עני בשלוש סעודות וריבוי מאכלים בשבת ראה: פסחים קיב ע"א; משנה תורה, שבת, פרק ל, הלכות ז-ט; טור ושולחן ערוך, אורח חיים, סימן רמב, סעיף א, ובנושאי הכלים שם.
11 כך פירשו מספר ראשונים, כגון: הרשב"ם, שם, ד"ה ולא יפחתו; תוספות, שם, ד"ה לא (הראשון); ריטב"א, שם, ד"ה ולא יפחתו; מרדכי, פסחים צט ע"ב, ד"ה תוספת מערבי פסחים; ר"ן, פסחים יט ע"א בדפי הרי"ף, ד"ה לא יפחתו; ראבי"ה, פסחים, סימן תקכה; כלבו, סימן נ. הריטב"א פירש בשם ר' יחיאל מפריז כי כוונת הדברים היא שאף אם יש לעני מזון שתי סעודות, עליו למכור אותם ולקחת בדמיהם ארבע כוסות. ה"מאירי" (פסחים צט ע"ב, ד"ה ולא יפחתו) כתב את שני הפירושים, ואילו ה"טור" (אורח חיים, סימן תעב), הטיל פשרה בין הדעות וכתב: "ואפילו אין לו אלא מזון ב' סעודות ימכרם ליקח יין לד' כוסות אף על פי שצריך לקבל אחר כך מן הצדקה".
12 דברים דומים כתב גם הריטב"א בחידושו (שבת קיח ע"ב, ד"ה הא מני).

ארבע כוסות היא מצווה מדרבנן, וכאן באופן מיוחד קבעו חכמים שעל גבאי הצדקה לתת לעני ארבע כוסות. מדברי הרמב"ם (משנה תורה, חמץ ומצה, פרק ז, הלכה ז) שכתב: "ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה לא יפחתו לו מארבעה כוסות" נראה שדעתו כרוב הראשונים, כלומר שההוראה היא לגבאי הצדקה ולא לעני.

מה על העני לעשות אם גבאי הצדקה לא מילאו את תפקידם? הרשב"ם (פסחים צט ע"ב, ד"ה ואפילו) כתב: "ימכור את מלבושו או ילווה או ישכיר עצמו בשביל יין לארבעה כוסות",¹³ וכך פסק גם ה"שולחן ערוך" (אורח חיים, סימן תעב, סעיף יג):

אפילו עני המתפרנס מן הצדקה ימכור מלבושו או ילווה או ישכיר עצמו בשביל יין לד' כוסות.

מה"שולחן ערוך" ניתן להבין כי ההוראה היא לעני, ועליו לטרוח ולמכור את מלבושו, ללוות או להשכיר עצמו. אמנם, נושאי כליו של ה"שולחן ערוך" פירשו שהכוונה היא שאם גבאי הצדקה לא נתנו לו ארבע כוסות, עליו לטרוח כדי להשיג.¹⁴ מכל מקום, גם לפי הסברים אלו הוא אינו מחויב לחזור על הפתחים ועליו למכור מרכושו, ללוות על מנת להחזיר או להשכיר עצמו.

כפי שראינו, במשנה נאמר: "לא יפחתו לו מארבעה כוסות". משנה זו עוסקת ב"עני שבישראל..." שאוכל "מן התמחוי". רש"י ורשב"ם (שם, ד"ה ואפילו) פירשו שמדובר בעני מרוד המתפרנס מתמחוי של צדקה, ואין לו אפילו מזון שתי סעודות (על פי המשנה, פאה ח, ז). אולם כאשר ניסחו הרמב"ם וה"שולחן ערוך" דין זה, הם השתמשו בביטוי "עני המתפרנס מן הצדקה". ביטוי זה מתפרש בגמרא במקום אחר (מועד קטן כא ע"ב) כמתאר אדם שיש לו מלאכה מועטה והוא מתפרנס ממנה בדוחק רב:

אבל, שלשה ימים הראשונים - אסור במלאכה, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה. מכאן ואילך - עושה בצינעא בתוך ביתו, והאשה טווה בפלך בתוך ביתה.¹⁵

13 כך גם בקצרה ב"אוצר הגאונים" (שם) בשם רב שרירא גאון, וכך כתב גם רבנו מנוח על הרמב"ם (שם).
14 כך פירשו ה"מגן אברהם" (שם, ס"ק טו) והגר"א (שם, ס"ק יג). ה"משנה ברורה" (שם, ס"ק מב) כתב: "ימכור מלבושו - היינו אם הגבאים לא נתנו לו, אעפ"כ אין לו לפטור עצמו, אכן באמת הם מחויבים ליתן לעניים ארבעה כוסות. ותמיהני על איזה מקומות שאין משגיחין על זה, הלא דבר זה פשוט ומבואר בכמה פוסקים".

15 הלכה זו נפסקה בלשון דומה ברמב"ם (משנה תורה, אבל, פרק ה, הלכה ח); וב"שולחן ערוך" (יורה דעה, סימן שפ, סעיף ב). יש להעיר שלא כל ההולך ממקום למקום מותר לעשות מלאכה: "ואפילו תוך ג' ימים שאסרו לעשות מלאכה אפילו לעני המתפרנס מהצדקה, הכא שהוא בדרך התירו לו לגלגל בכענין זה שאמרנו, ונראה דה"ה שיעשה מלאכה כדי חייו כיון שהוא במקום שאין מכירין אותו, ולא יטול מן הצדקה אם אינו לפי כבודו, כי גדול כבוד הבריות שדוחה את לא תעשה שבתורה" (חידושי הריטב"א, מועד קטן כז ע"א, ד"ה אם יכול).

ייתכן שלפי הרמב"ם וה"שולחן ערוך" דווקא מעני כזה, שיש לו מלאכה שממנה הוא מתפרנס, ניתן לדרוש שימכור את כסותו או ילווה לשם ארבע כוסות - אם גבאי הצדקה לא מילאו את תפקידם; ואילו כאשר מדובר בעני מרוד שבדרך כלל ניזון מהתמחוי, יהיה עליו לחזור על הפתחים כדי להשיג יין לשתיית ארבע כוסות.

עני מקבל גם "קמחא דפסחא". תקנה זו נזכרה לראשונה בתלמוד הירושלמי (בבא בתרא א, ד): "אמר רבי יוסי בי רבי בון: לחיטי הפסח, בין לישא בין ליתן". באותו הקשר דן הירושלמי בשאלה כמה זמן על אדם לדור בעיר כדי להיחשב תושב שניתן לגבות ממנו חיטים לפסח, או אם מדובר בעני, כדי שיוכל לקבל מ"חיטי הפסח".¹⁶

תקנת "קמחא דפסחא" היא מתן חיטים, קמח או מצות אפויות לעניים (או מעות לרוכשם).¹⁷ ולא כלולה בה הענקת מצרכים אחרים. לא ברור מתי ומדוע החלו לזהות את המושג "קמחא דפסחא" עם הענקת "סל מזון" שלם ובו מוצרים רבים לחג. אף שזוהי כמובן מצוות צדקה משובחת, היא איננה קשורה ישירות לתקנת "קמחא דפסחא" המקורית.

בשונה מחובת הגבאים לתת לכל עני ארבע כוסות על מנת שיוכל לקיים את המצווה של חכמים, מתן "קמחא דפסחא" נראה כמתן צרכים קיומיים בסיסיים ולא על מנת שהעני יקיים מצוות אכילת מצה בליל הסדר שהיא מצווה מהתורה.¹⁸ הקריאה המיוחדת לסיוע

16 מעניין לציין ש"קמחא דפסחא" ניתן דווקא מחיטים, המין המשובח יותר של מיני הדגן, ולא ממינים אחרים הכשרים אף הם לאפייט מצה, כלשון הגמרא (פסחים לה ע"א): "אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחטים, בשעורים, בכוסמין, ובשיפון, ובשיבולת שועל". אמנם, ייתכן שהמילה "חיטי" אינה אמורה בדווקא, והכוונה היא לכל חמשת מיני הדגן - אם כי כנראה נהוג היה לאפות מצות מקמח חיטה. על מתן "קמחא דפסחא" לעניים לפני פסח, ראה במאמרי "ביטחון תזונתי" בצדק אחזה פניך 165 (התש"ע).

17 בשלב מסוים החלו לתת לעניים חיטים טחונות, כלומר קמח, כדי להקל עליהם (משנה ברורה, סימן תכט, ס"ק ד). כיום, כשלא מקובל לאפות בבית, נוהגים לתת מצות מוכנות, וכך ציין הרב יעקב חיים סופר (כף החיים, אורח חיים, סימן תכט, ס"ק יב), שמנהג ירושלים לתת מצות. הבחירה בין מתן מעות, קמח או מצות מוכנות, היא אפוא עניין של נוחות בהתאם לטובתו של העני ועל פי יכולותיהם של הנותנים.

18 הרב ישראל איסר איסרל (פתחי תשובה, אורח חיים, סימן תכט), והרב יעקב חיים סופר (כף החיים, אורח חיים, סימן תכט, ס"ק יד), כתבו שאם ידוע שאדם עני מקפיד לאכול בפסח מצה שמורה, על הגבאים לתת לו דווקא מצה כזו. לכאורה, על גבאי הצדקה לתת את האוכל המינימלי הנדרש על מנת שהעני יוכל להתקיים. החידוש בנוגע לארבע כוסות הוא כי אף שהעני אינו ניזון משתייה זו ואינו מרווה בה את צמאונו, בכל זאת יש לתת לו ארבע כוסות. אמנם ייתכן שבנוגע למצה, אם יתנו לעני מצה רגילה כאשר ידוע שהוא מקפיד לאכול מצה שמורה, אזי הוא לא יאכל ונמצא שהגבאים לא מילאו את חובתם לדאוג לקיומם של העניים. אכן, עדיין יש מקום לומר שעני אינו יכול לצפות שיתנו לו מצה שמורה שעלותה גבוהה יותר מזו של מצה רגילה ועליו להסתפק במינימום, וכך פסק גם ב"שערים מצוינים בהלכה" (סימן קח, ס"ק ו).

לעניים במתן "קמחא דפסחא" היא בשל ההוצאות הרבות הכרוכות בהכנת המאכלים הכשרים לפסח, שלשמים נדרשת מגבית מיוחדת.¹⁹ אכן, אם עני לא קיבל "קמחא דפסחא", יהיה עליו ללוות, להשאיל את חפציו או למכור את כסותו, כדי שיוכל לקיים את מצוות החג: מצה, מרור וקרבת פסח.

נר שבת

הרמב"ם (משנה תורה, שבת, פרק ה, הלכה א) כתב:

ואחד אנשים ואחד נשים חייבין להיות בבתיהן נר דלוק בשבת. אפילו אין לו מה יאכל, שואל על הפתחים ולוקח שמן ומדליק את הנר, שזה בכלל עונג שבת.

כך פסק גם ה"שולחן ערוך" (אורח חיים, סימן רסג, סעיף ב). ה"אור שמח" (על הרמב"ם שם) כתב שהרמב"ם למד דין זה מהחובה לתת לעני ארבע כוסות משום פרסום הנס (פסחים ק"ג ע"א), וכן מחובתו של העני לטרוח להשיג נרות חנוכה (ראו להלן). מאחר שבגמרא (שבת כ"ג ע"ב) נאמר שכשיש לעני כסף לנר שבת או לנר חנוכה, נר שבת עדיף על נר חנוכה "כל שכן דמשום שלום ביתו שואל על הפתחים".²⁰

ה"משנה ברורה" (סימן רסג, ס"ק ט) פירש שאין מדובר בעני שאין לו כלל מה לאכול, מפני שבמצב כזה מוטב "שיחזור על הפתחים כדי לקנות לחם לשבת ויקיים כזה מצות קידוש וגם עיקר סעודת שבת"; אלא הכוונה שאין לו לאכול משל עצמו משום שהוא מתפרנס מקופת הצדקה, ו"אפילו הכי צריך להשתדל להשיג גם כן נר לשבת".²¹

הרב יעקב בצלאל ז'ולטי (משנת יעב"ץ, אורח חיים, סימן ז, סעיף ג) הסביר שמצוות צדקה היא לצורכי גופו של העני, ולא לצרכיו הרוחניים, ולכן יש לתת לעני את כל צורכי השבת:

שהרי צורכי גופו הוא, וזה בכלל "די מחסורו אשר יחסר לו", ואם כן שפיר הוא מחויב לשאול על הפתחים שיהיה לו נר של שבת.

19 ראו שער הציון, סימן תכט, ס"ק י; חכמת שלמה, שם. במקום אחד ("קמחא דפסחא - סיפוק כל צרכי החגים" שערי צדקה (התשנ"ד), עמ' רטז-רכא) דן הרב מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובביץ', מדוע לא תיקנו שגבאי הצדקה ייתנו לעניים בעבור הוצאות ייחודיות שיש לקראת חגים נוספים, ומסקנתו היא שיש לעשות כן באופן של "מתן בסתר".

20 ראה גם ביאור הגר"א, אורח חיים, סימן רסג, ס"ק ז.

21 כך הסביר הרב נחום רבינוביץ בספרו "יד פשוטה" (שבת, פרק ה, הלכה א) את דברי הרמב"ם, על פי הגמרא ביומא (עד ע"ב; עה ע"ב). הרב יששכר תמר (עלי תמר, ירושלמי, פאה, עמ' שנב), הוכיח את פירושו של ה"משנה ברורה" מדברי הרמב"ם שכתב: "אפילו אין לו מה יאכל, שואל על הפתחים...". לכאורה היה צריך הרמב"ם לכתוב "אפילו אין לו שמן"; ועל כורחנו שדין זה אמור רק בעני שממילא מחזור על הפתחים ולכן עליו לטרוח שיהיה לו שמן לנר שבת.

נר חנוכה

הרמב"ם (משנה תורה, חנוכה, פרק ד, הלכה יב) כתב:

מצות נר חנוכה מצווה חביבה היא עד מאד וצריך אדם להזהר בה כדי להודיע הנס ולהוסיף בשבח האל והודיה לו על הנסים שעשה לנו. אפילו אין לו מה יאכל אלא מן הצדקה, שואל או מוכר כסותו ולוקח שמן ונרות ומדליק.²²

כך פסק גם ה"שולחן ערוך" (אורח חיים, סימן תרעא, סעיף א):

צריך ליהזר מאד בהדלקת נרות חנוכה, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה שואל או מוכר כסותו ולוקח שמן להדליק.

ה"מגיד משנה" (שם) הסביר שהרמב"ם למד חיוב זה מדינא של ארבע כוסות - אשר העני מקבל אותם משום פרסום הנס, כדברי הגמרא שהובאו לעיל - וממילא הוא הדין גם ביחס להדלקת נר חנוכה, שאף בהם יש את ממד פרסום הנס.²³

הרב יהודה אסאד (שו"ת יהודה יעלה, חלק א, אורח חיים, סימן רב), תמה על דברי ה"מגיד משנה": מניין לרמב"ם לַדמות את נר חנוכה לארבע כוסות? אפשר שדין זה

22 ה"אור שמח" (שם) הסביר שעל העני לטרוח לא רק כדי לקיים את עיקר המצווה, אלא "גם להידור והתוספות, וזה שאמר [הרמב"ם] להוסיף בשבח האל והודיה לו... ולוקח שמן ונרות". כך סובר גם הרב משה שטרנבוך (שו"ת תשובות והנהגות, חלק ב, סימן שמב, סעיף א; חלק ג, סימן ריט, אות יב), בשל העניין המיוחד שיש בפרסום נס חנוכה. הרב אליהו שלינגר מצות נר איש וביתו (התשל"ח), עמ' עז, מוטר בשם הרב יעקב קנייבסקי ("הסטייפלר"), שדברי ה"אור שמח" מחודשים. אכן נראה שאין הכרח להבין כך את דברי הרמב"ם, ויש לפרש שכוונתו היא שבהדלקת נרות יש הודעה והודאה: הודעה בפרסום הנס והודאה בשבח והלל לה', נוסף על ההלל שאומרים בחנוכה. נראה שכוונת דברי הרמב"ם, "שלווקח שמן ונרות", היא שבמשך כל ימי חנוכה על האדם לטרוח שיהיו לו שמן ונרות לכל הימים, אך אין הכוונה שעליו לשאול או למכור את כסותו גם בשביל ההידור. כך כתב גם הרב אברהם דנציג (חיי אדם, כלל קנד, סעיף ו). יתרה מזאת: דיוקן של ה"אור שמח" הוא מהמילה "נרות", האמורה בלשון רבים, אך בילקוט שינויי נוסחאות ברמב"ם (מהדורת פרנקל), מובאת נוסחה שנעדרת ממנה המילה "נרות", ואף ה"שולחן ערוך" לא הביא מילה זו. הרב נחום רבינוביץ (יד פשוטה על הרמב"ם שם) כתב: "האם יעלה על הדעת שימכור את כסותו כדי להדר במצוה ולהוסיף נרות? ...אם יקנה רק נר חנוכה, נמצא שנהנה לאורו ומשתמש בו ועובר על גזירת חכמים. לפיכך, ודאי שצריך מלבד נר חנוכה נר נוסף שבו ישתמש למאור... שהרי לקמן (הלכה יד) פסק רבינו שר ביתו קודם לנר חנוכה משום שלום בית, ונתבאר שם כי הכונה שלא ישב בחושך, הרי שמי שאין לו כסף אלא לנר אחד יוציאו על נר למאור. לפיכך כתב רבינו כאן 'נרות' בלשון רבים אחד למצות נר חנוכה ואחד למאור". ראה עוד בעניין זה בדבריהם של הרב דוד שפרבר (שו"ת אפרקטא דעניא, חלק ב, אורח חיים, סימן מב) והרב יעקב בצלאל זולטי (משנת יעב"ץ, אורח חיים, סימן ז, סעיפים ג-ד, ושם בסימן עד, סעיף ד).

23 יש להעיר שהרמב"ם לא כתב ביחס לנר שבת שעל העני למכור את כסותו, וצ"ע זאת רק בהקשר של נר חנוכה, וראה בשו"ת אבני נזר (אורח חיים, סימן תקא, ס"ק ג) שהתייחס לכך. במאמרי "יום טוב, הלל והדלקת נר חנוכה" אמונת עתיך 93 [עמ' 62] (התשע"ב), עסקתי בקשר שטווה הרמב"ם בין חובתו של העני בנר חנוכה ובין תוספת השבח וההלל שיש בהדלקה, כשם שעני חייב בארבע כוסות בשל הודאה ושבח לה' (המתקיימים על ידי אמירת ההגדה).

אמור רק בארבע כוסות, ולא במצוות אחרות אף שיש בהן פרסום הנס! לכן, סבור הרב אסאד שיש ללמוד את דינו של עני בנר חנוכה במידת "כל שכן" מארבע כוסות ולא ב"הוא הדין":

דהוצרך למילפין ב"מכל שכן" מד' כוסות ולא ב"הוא הדין". ורצה לומר כיון דבשביל כל הד' כוסות צריך למכור כסותו ואחד מהם הוא כוס של קידושא, מכל שכן נר חנוכה שהוא עדיף מקידוש.²⁴

דהיינו מאחר שבמסגרת ארבע כוסות כלולה גם הכוס הראשונה שבה מקיימים את קידוש היום, ובגמרא (שבת כג ע"ב) נאמר שנר חנוכה עדיף מקידוש היום, מכאן שגם בעבור מצוות נר חנוכה חובה על האדם לשאול או למכור את כסותו.

יש להעיר שהרמב"ם עצמו (משנה תורה, חמץ ומצה, פרק ז, הלכה ז) לא נימק את דינם הייחודי של ארבע כוסות ולא ציין את טעם פרסום הנס. מכאן שאין הכרח לומר שהרמב"ם למד את דין נר חנוכה מארבע כוסות - בייחוד משום שההוראה העקרונית לגבי ארבע כוסות אמורה כלפי גבאי הצדקה, ואילו בנר חנוכה ההוראה היא לעני עצמו.

הרב יהודה אסאד (שם) טען עוד שמקור דברי הרמב"ם בסוגיה (מגילה כז ע"ב), המספרת על אמו של ר' זכאי שמכרה כיפה שעל ראשה בשביל יין לקידוש, והיא ובנה זכו לעושר; וכן מספרת על רב הונא שמשכן את חגורתו כדי שיהיה לו יין לקידוש, וזכה אף הוא לברכה. הרי"ף (מגילה ט ע"א מדפי הרי"ף), הביא את המעשה הראשון להלכה, ונראה שעל בסיס זה כתב הרמב"ם שהעני שואל וממשכן, או מוכר את כסותו, וכדברי ה"ה יהודה יעלה:

וכיון דנר חנוכה עדיף מקידוש היום, בודאי מכל שכן דראוי לעשות כן על חיוב מצווה דנר חנוכה, וכדברי הרמב"ם. ומכל שכן לנר שבת דעדיף גם מנר חנוכה, וכדברי הרמב"ם פ"ה משבת.

אמנם הם עשו זאת רק ממידת חסידות, אך:

לפי שעלתה בידם שכר גדול על חיוב המצווה באופן זה, קבעום הרי"ף והרמב"ם וטוש"ע להלכה. ובאמת ודאי גם במצווה דאורייתא ראוי כך לבזבז עליו ממדת חסידות לבד.

אכן על דברי הרב אסאד יש לשאול: מניין שסדרי העדיפות אצל אדם שיש לו כסף למצווה אחת בלבד אמורים גם ביחס למי שאין לו כסף כלל? נר חנוכה וקידוש היום

24 ראה בדברי הרב יעקב ריישר (שו"ת שבות יעקב, חלק ג, סימן מט), שיישב את דברי ה"ה מגיד משנה.

הן שתי מצוות, ובהתלבטות ביניהן ההכרעה היא שגר חנוכה עדיף בשל פרסום הנס. לעומת זאת, נר שבת היא מצווה שמוגדרת כחובה (משנה תורה, שבת, פרק ה, הלכה א) וכצורך קיומי לגופו של העני שיוכל להתענג בשבת, ואילו הדלקת נר חנוכה היא מצווה מדרבנן, וברור שצורכי גופו של העני קודמים לצורכי מצווה, ולכן על העני לדאוג לצורכי המצווה בכוחות עצמו.

הרמב"ם כתב ביחס לנר חנוכה: "אפילו אין לו מה יאכל אלא מן הצדקה, שואל או מוכר כסותו ולוקח שמן ונרות ומדליק". הגר"א פירש שכוונתו היא שהעני נדרש לשאול על הפתחים,²⁵ אך הרב יעקב בצלאל ז'ולטי (משנת יעבץ, אורח חיים, סימן ז, ס"ק ד) הסביר שאין הכרח לפרש כך את דברי הרמב"ם. לדבריו, יש להבחין בין הביטוי "ושואל מאחרים", שכוונתו שאלה על מנת להחזיר, ובין הביטוי "שואל על הפתחים", שכוונתו קבלה של כסף בתורת צדקה שלא על מנת להחזיר. בנר חנוכה כתב הרמב"ם (משנה תורה, חנוכה, פרק ד, הלכה יב): "שואל או מוכר כסותו" וכוונתו היא שעל העני מוטל לשאול שמן מאחרים או למכור את כסותו כדי שיוכל להדליק נר חנוכה, אך אין מוטל עליו לחזור על הפתחים ולבקש צדקה על מנת לקיים מצוות נר חנוכה.

הרב ז'ולטי הוכיח את הצעתו מדברי הרמב"ם במקום אחר (משנה תורה, שקלים, פרק א, הלכה א):

מצות עשה מן התורה ליתן כל איש מישראל מחצית השקל בכל שנה ושנה. אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב, ושואל מאחרים או מוכר כסות שעל כתיפו ונותן מחצית השקל כסף שנאמר "העשיר לא ירבה והדל לא ימעיט ממחצית השקל" (שמות ל, טו).

מסקנתו של הרב יעקב בצלאל ז'ולטי היא:

אם כן הוא הדין הא דכתב הרמב"ם גבי נר חנוכה "שואל" היינו שלווה מאחרים, אבל לא נאמר כלל שחוזר על הפתחים בשביל נר חנוכה, שהרי אין חיוב מדין צדקה לתת לעני כדי לקיים מצוות, אבל ד' כוסות יש חיוב על גבאי הצדקה לתת לו ממועות הצדקה... והיינו משום שהם צרכי סעודתו בליל הסדר, ויש חיוב לתת לעני כל צרכי סעודתו. מה שאין כן להדליק נר חנוכה שזה רק קיום מצווה, אין

25 ביאור הגר"א, אורח חיים, סימן תרעא, ס"ק א. כך פירש גם ה"אליהו רבה" (שם, ס"ק א). גם ה"משנה ברורה" (ביאור הלכה, סימן רסג, ד"ה אין לו) הסכים לפירוש זה וכתב: "דאם לא הכי היה לו לומר לשון לווה כמו בד' כוסות". ראה עוד הרב ברוך רקובר ברכת אליהו, אורח חיים (התש"ן), סימן תרעא, סעיף א, עמ' קט, בהערות.

חיוב על הגבאים לתת לו כדי לקיים המצווה, אלא הוא עצמו לווה מאחרים, או מוכר כסותו ולוקח שמן ומדליק.

אכן, מצאנו מספר הקשרים שבהם משתמש הרמב"ם בביטוי "שואל" כמכוון לחיזור על הפתחים. בהלכות עבדים (פרק ט, הלכה ז) כתב הרמב"ם: "ילך וישאל על הפתחים ויתפרנס מן הצדקה", וכן בהלכות אישות (פרק יט, הלכות טו-כא). כאמור, לגבי נר חנוכה כתב הרמב"ם (משנה תורה, חנוכה, פרק ד, הלכה יב) רק את המילה "שואל" מבלי להוסיף במה מדובר.

מלבד זאת, ייתכן שאין הבדל אם הרמב"ם כותב "שואל על הפתחים" או "שואל מאחרים", וכשהוא משתמש במילה "שואל", כוונתו היא בין על הפתחים ובין מאחרים ומדובר על כך שהעני שואל על מנת להחזיר ואינו חייב להתבזות וליטול בתורת צדקה. על פי הצעה זו נוכל לפרש את דברי הרמב"ם במקום נוסף (משנה תורה, מתנות עניים, פרק י, הלכה ז):

שמונה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו. מעלה גדולה שאין למעלה ממנה: זה המחזיק ביד ישראל שמך, ונותן לו מתנה, או הלוואה, או עושה עמו שותפות, או ממציא לו מלאכה, כדי לחזק את ידו, עד שלא יצטרך לבריות לשאול.

המעלה הראשונה במצוות הצדקה היא סיוע לאדם שירד מנכסיו על ידי הלוואה מסודרת - כאדם רגיל אשר לווה כסף מחברו מתוך הנחה שיוכל להחזיר לו בהמשך - וכך למנוע ממנו לחזור על הפתחים.²⁶

כאמור, רק באשר לארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה מצאנו התייחסות ברורה לגבי השאלה מה מוטל על העני לעשות על מנת שיוכל לקיים מצוות אלו. ההוראה האמורה במצוות אלו היא שעל העני להתאמץ, לשאול וללוות מאחרים או למכור מרכושו, על מנת שיוכל לקיים את המצווה. לא מצאנו הדרכה כזו לגבי מצוות סוכה, לולב, תפילין ציצית וכדומה. ייתכן שהסיבה היא מפני שבמצוות אלו העני יכול לשאול את חפץ המצווה מאחר ואין חובה שיהיה לו חפץ של מצווה משלו. לעומת זאת, מצוות נר שבת, נר חנוכה וארבע כוסות דורשות חפצי מצווה שמתכלים: נאכלים או נשרפים, ולכן העני צריך לטרוח ולשאול על הפתחים כדי שיהיה לו את חפציהם.²⁷ אפשר לנסח הבחנה זו מזווית אחרת: מצוות ארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה הן מצוות שאין שני אנשים

26 במקום אחר (משנה תורה, תלמוד תורה, פרק א, הלכה ח) תיאר הרמב"ם עני שמחזר על הפתחים ומבקש צדקה, וכתב: "עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים".

27 הרב שמעון גרשון רוזנברג (שג"ר) במאמרו "האם חייבים לשאול על הפתחים לקיים מצוות?" (כתלנו יב 63, התשמ"ז), הסביר באופן אחר את היחס שבין המצוות הללו: ארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה.

יכולים לקיימן יחדיו, שהרי אי אפשר להדליק את אותו נר פעמיים; אך מצוות סוכה, לולב, תפילין וציצית, יכולות להתקיים באותו חפץ בזו אחר זו, או במקביל, על ידי כמה אנשים, ולכן העני אינו צריך לטרוח ולשאול על הפתחים כדי שיהיה לו משלו.

הלכה למעשה כתבו הפוסקים (ביאור הלכה, סימן תרעא, ד"ה ואפילו; כף החיים שם, ס"ק ד) בשם ספר "חמד משה", שגבאי הצדקה צריכים לתת לעני בכל לילה נר אחד כעיקר המצווה. הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק ב, סימן קמא) הרחיב עוד בעניין זה:

מצד מצות צדקה הא אין עיקר מצות צדקה, אלא בעניני אכילה ושתייה ומלבושים ולא בקניית דברים הצריך למצווה, חוץ מד' כוסות בלילי פסחים ונר חנוכה. וכן לשלם שכר למלמד לבני עניים חולה, וליתן מעות לעני לקנות תפילין ומזוזה וציצית, אינו ענין צדקה. אלא דבר גדול הוא במה שעושה שיוכל העני לקיים מצות ה'.²⁸

עני פטור אפוא מקניית ציצית ותפילין או ארבעה מינים, ואינו נדרש לסבב על הפתחים כדי שיהיה לו כסף לקנותם.²⁹ מובן שלמרות זאת, חייב העני בקיום מצוות אלו ועליו לשאול מאחרים תפילין, ארבעה מינים וכדומה - ומן הראוי שבני העיר ידאגו שיהיו לו לעני חפצי מצווה משל עצמו.³⁰

לדבריו, אלו נורמות חיים מינימליים של עני, ועל כן מוטל עליו לפשוט יד למענם. ראה עוד את דיונו של הרב בנימין זילבר בשו"ת אז נדברו (חלק ז, סימן צא), בעניין זה.

28 הרב מיכל זלמן שורקין הררי קדם א (התש"ס), סימן קסא, כתב שלפי הסוברים שמצוות נר חנוכה היא מצווה המוטלת על הבית: "לכאורה לפי העולה מדברי הרמב"ם בהל' ברכות [משנה תורה, ברכות, פרק יא, הלכה ג: "יש מצות עשה שאדם חייב להשתדל ולרדוף עד שיעשה אותה"], כשם שחייב לחזור על הפתחים בשביל נר חנוכה, כמו כן חייב לחזור על הפתחים כדי לקנות לו בית להדליק נר חנוכה, וצ"ע". יש להעיר שמצוות נר חנוכה מוטלת על האדם, וכלשון הגמרא (שבת כא ע"ב) "נר איש וביתו" (משפחתו). אכן, הגמרא עוסקת בשאלות הקשורות למקום ההנחה כשמדליקים בבית, אבל אין זו מצווה התלויה בבית דוגמת מזוזה ומעקה, ואכמ"ל.

29 הרב נתן געשטטנר (שו"ת להורות נתן, חלק ו, סימן פט) הסביר מדוע "בצרכי מצוה ליכא דין צדקה. י"ל עפ"י המבואר בש"ס ברכות (ו ע"א) חשב אדם לעשות מצוה ונאנס ולא עשאה מעלה עליו הכתוב כאלו עשאה עיין שם. ואם כן כשהוא אנוס מלקיים מצוה בגלל חוסר ממון, אין חיוב ליתן לו לצרכי מצוה, כיון דאין זה בגדר מחסורו אשר יחסר לו, שהרי אין הוא חסר כלום דהא מעלה עליו הכתוב כאלו עשאה". כך כתב בקצרה גם בשו"ת אבני נזר (אורח חיים, סימן תקא, ס"ק ג).

30 כך פסק ה"משנה ברורה" (סימן כה, ס"ק ב, בשם ה"עולת תמיד"): "מי שאין ידו משגת לקנות ציצית ותפילין, אין מחוייב לחזור על הפתחים כדי לקנותן. אבל מי שידו משגת אך סומך על מה ששואל מאחרים אחר שיצאו בהן, כתב הב"ח דעונשו גדול". ב"ביאור הלכה" (אורח חיים, סימן תרנו) העיר על דברי ה"עולת תמיד" הללו. ב"פרי מגדים" (אורח חיים, סימן לד, ס"ק ב, הובא ב"ביאור הלכה" שם, ד"ה קטן), פסק שצריך לתת תפילין לעני אם אין לו. הרב יוסף ליברמן (שו"ת משנת יוסף, חלק ג, בפתיחה, עמ' יח), דן אם צריך לתת לעני תפילין מצד "די מחסורו - אפילו סוס לרכב עליו" (ראה כתובות סז

עונג שבת - "ולו עלי ואני פורע"

כאמור, במצוות מסויימות נדרש מעני לשאול או ללוות ממון, ולא ליטול את הנדרש לקיום מצוות אלו מן הצדקה. אולם, מה יעשה עני שמספק אם יוכל להשיב את ההלוואה שבאמצעותה יקנה שמן לנר שבת או לנר חנוכה (או יין לארבע כוסות אם גבאי הצדקה לא נתנו לו)? בגמרא (ביצה טו ע"ב-טז ע"א) נאמר:

מאי "כי חדות ה' היא מעזכם" (נחמיה ח, י)? אמר רבי יוחנן משום רבי אליעזר ברבי שמעון: אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל: בני, לוו עלי וקדשו קדושת היום, והאמינו בי ואני פורע. ... כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכפורים, חוץ מהוצאת שבתות והוצאת יום טוב, והוצאת בניו לתלמוד תורה. שאם פחת - פוחתין לו, ואם הוסיף - מוסיפין לו.³¹

התוספות (שם, ד"ה לוו), הצביעו על סתירה בין הגמרא בפסחים והגמרא בביצה:

לוו עלי ואני פורע - והא דאמר (פסחים דף קיב ע"א) עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות? הני מילי כשאין לו לפרוע.³²

ה"בית יוסף" (אורח חיים, סימן רמב) ציטט את דברי התוספות הללו, וביאר שזוהי גם כוונת הרמב"ם (משנה תורה, שבת, פרק ל, הלכה ז) שכתב:

אינו חייב להצר עצמו ולשאול מאחרים כדי להרבות במאכל בשבת, אמרו חכמים הראשונים עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות.

הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן, אורח חיים, סימן רמב, סעיף מד), הרחיב עוד על פי אותו עיקרון:

לוו עלי ואני פורע, אך זהו הכל במי שיש לו איזה עסק, ולכן, אף שעתה אינו, יכול ללוות ולקוות לה' שירויח ויפרע. אבל מי שאין לו שום עסק, עליו אמרו "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות".

ע"ב). ראה עוד בשו"ת אמרי יושר (חלק ב, סימן קפ), שהסתפק אם עני צריך לחזר על הפתחים לשם קיום מצוות תפילין.

31 באופן דומה ראה גם: ויקרא רבה (וילנא), פרשה ל, פרק א; פסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים), פרשה כז, ד"ה ר' אבא.

32 ראה במהרש"ל (ביצה, שם, ד"ה בתוס' ד"ה לוו). ב"שפת אמת" (ביצה טו ע"ב, ד"ה לוו), דחה את הגרסה המובאת בביאור הגר"א (סימן רמב, ס"ק א), ולפיה "עשה שבתך חול" אמור כשאין לו ממי ללוות. לדבריו, זוהי בעיה טכנית בלבד שנוגעת לכך שאין ממי ללוות בעוד לפי פירוש התוספות יש לו ממי ללוות, אך אם לא קיימת אופציה מעשית כיצד להשיב את ההלוואה, הוא איננו יכול ללוות.

הזדקקות לאחרים לשם קיום מצוות

מדובר אם כן על עני שיש לו עסק כלשהו ויש סיכוי שיוכל להחזיר את ההלוואה, גם אם כעת הוא איננו יודע כיצד יחזירה. משמעותו של הביטוי "אני פורע" היא שאם קיימת השתדלות מעשית מצדו של העני ויש לו באופן עקרוני את היכולת לפרוע את ההלוואה, הוא רשאי ליטול הלוואה. אך אם אין בידו יכולת להחזיר את ההלוואה, הוא נדרש לקיים את "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות".³³

כך אנו מוצאים גם בהלכות יום טוב. הרמב"ם (משנה תורה, יום טוב, פרק ו, הלכה טז), השווה בין שבת לבין יום טוב לעניין עונג היום וכבודו:

כשם שמצווה לכבד שבת ולענגה כך כל ימים טובים שנאמר: "לקדוש ה' מכובד" (ישעיהו נח, יג), וכל ימים טובים נאמר בהן: "מקרא קדש" (ויקרא כג), וכבר בארנו הכיבוד והעינוג בהלכות שבת.

ה"טור" (אורח חיים, סימן תקכט), פירט והרחיב יותר:

מצות יום טוב לחלק אותו חציו לבית המדרש וחציו לאכילה ושתייה, ואע"פ שצריך כל אדם לצמצם יציאותיו, אל יצמצם בהוצאת יום טוב, וצריך לכבדו ולענגו כדרך שמענג ומכבד השבת, ובהלכות שבת כתבתיו.

דברים דומים כתב גם ה"שולחן ערוך" (אורח חיים, שם). מכאן, שלפי ה"טור" וה"שולחן ערוך", יש לנהוג בהוצאות יום טוב כדרך שנוהגים בשבת, ואין לצמצם בהן; אך מאידך, אל לו לאדם להביא את עצמו לעוני ולהזדקקות לבריות.

הצורך בתכנון כלכלי בהוצאות על מצוות

באופן כללי, הרמב"ם התנגד לכך שאדם יוציא את כל ממנו בצורה שאינה מחושבת וכתוצאה מכך יעני - גם אם בזבזו זה נעשה לצורכי גבוה. כך כתב הרמב"ם (משנה תורה, ערכין וחרמין, פרק ח, הלכה יג):

לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב, שהרי הוא אומר: "מכל אשר לו" ולא "כל אשר לו", כמו שביארו חכמים (ספרא בחוקותי ח, יב). ואין זו חסידות, אלא שטות, שהרי הוא מאבד כל ממנו ויצטרך

33 ה"משנה ברורה" (סימן רמב, ס"ק ג) הצביע על היכולת להלוות בצורה הבאה: "מי שהשעה וכו' - ומיירי כשאין לו משכונות ללוות עליהם ובלא משכון אין יכול להשיג דאל"ה צריך ללוות כדי שלא לבטל מצות עונג שבת וכמו שאחז"ל שאומר הקב"ה בני לוו עלי ואני פורע". דברים דומים כתב ב"קיצור שולחן ערוך" (סימן עב, סעיף ח).

לבריות, ואין מרחמין עליו, ובזה וכיוצא בו אמרו חכמים: חסיד שוטה מכלל מבלי עולם.

דברי תוכחה דומים כתב ה"חפץ חיים" כנגד אותם המוציאים ממון מעבר ליכולתם בדברי מותרות, וכתוצאה מכך נקלעים למצוקה כלכלית (ביאור הלכה, סימן תקסט, ד"ה ואל יצמצם):

ואל יצמצם בהוצאת יום טוב - אבל בשאר הימים צריך כל אדם לצמצם בהוצאותיו [טור], ומקורו מהא דאיתא בגמרא מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה וכו'. ופירש"י ליזהר מלעשות יציאה מרובה שלא יוסיפו לו אלא מה שפסקו לו. עכ"ל. וזהו תוכחת מרובה על זמנינו שבעו"ה הרבה אנשים עוברים על זה, ולא ישימו לב איך להתנהג בהוצאות ביתם להרחיק דברים המותרים, ורבים חללים הפילה הנהגה הרעה הזו שמביאה את האדם לבסוף על ידי זה לידי גזל וחמס וגם לחרפה וכלמה. והרבה סיבות יש שגורמים להנהגה רעה הזו... ואשרי למי שיאמץ לבבו ולא ישגיח לפיתויים וינהל הוצאות ביתו בחשבון כפי ערך הרוחתו ולא יותר. ועיין בקונטרס שפת תמים פרק ה' מה שכתבנו בזה.³⁴

הוצאות מופרזות מעבר ליכולתו של האדם עלולות להביא לגזל, לחמס ולבושה, ולכן מזהיר ה"חפץ חיים" מבזבזנות. דברים דומים כתב ה"חפץ חיים" במקום נוסף לגבי הוצאות שבת (ביאור הלכה, סימן רמב, ד"ה ולא אמרו):

טוב יותר שיצמצם ולא יפזר על עונג שבת המעט שיש לו, כדי שלא יתדלדל ביותר. ולזה ביאר ואמר דהתם מיירי למי שהשעה דחוקה לו ביותר, היינו שאין מגיע לו מממונו כי אם ב' סעודות על שבת. ולזה אמרו דמוטב שיעשה שבתו חול כדי שלא יצטרך לבריות. אבל... שיש לו מעט משלו לפזר על שבת, צריך לענג שבת במה שיש לו, ויבטח בה' שיתן לו אחרים עבור זה, דהוצאת שבתות ויום טוב הוא חוץ ממזונות הקצובין לו לאדם מראש השנה, וכמו שאמרו חז"ל.

גם כאן חוזר ה"חפץ חיים" על העיקרון שאל לו לעני לפזר את ממונו המועט על עונג שבת; אך אם יש לו, יפזר ויבטח בה' שישלב לו, ועליו ועל שכמותו נאמר: "לוי עלי ואני פורע".

דברים אלו אמורים באשר לטיב שתי סעודות בשבת ויום טוב ולקיום סעודה שלישית בשבת, כאשר ההנחה היא שהעני יקיים עונג שבת בצורה מינימלית, ועליו נאמר: "עשה

34 ראה מאמרי "בקשת צדקה למימון הוצאות חריגות" תחומין לד 324 (התשע"ד). העוסק בסיוע לצורכי חתונתם של בני זוג עניים.

הזדקקות לאחרים לשם קיום מצוות

שבתך חול ואל תצטרך לבריות". לעומת זאת, כאשר מדובר במצוות כגון: ארבע כוסות, נר שבת ונר חנוכה, ומצוות דומות שלא ניתן לקיימן באמצעות חפצי מצווה של אחרים, נראה שעל הציבור לדאוג שכל עני יוכל לקיים מצוות אלו באופן הבסיסי, וכדברי הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק ב, סימן קמא):

מצד מצוות צדקה הא אין עיקר מצות צדקה, אלא בענייני אכילה ושתייה ומלבושים ולא בקניית דברים הצריך למצווה, חוץ מד' כוסות בלילי פסחים ונר חנוכה.

מצוות אלו שקולות לצרכים קיומיים של עני דוגמת מאכל ושתייה, ולכן אם עני אינו מסוגל להחזיר את מה שישאל לטובת קיום מצוות אלו, או שאיננו מסוגל להשכיר עצמו או למכור מרכושו, על הציבור ונציגיו לספק לו את צורכי המצוות הללו.

סיכום

א. כל אדם, ובכלל זה גם מי שנמצא במצוקה כלכלית, חייב לקיים מספר מצוות שהרמב"ם הגדיר כמצוות חובה: סוכה, ארבעה מינים, הדלקת נר שבת, הדלקת נר חנוכה ועוד. אם לעני אין את חפצי המצווה הללו הוא יכול להשתמש בחפצי מצווה - סוכה, ארבעה מינים, תפילין ועוד - של אחרים.

ב. בשלוש מצוות יש התייחסות מיוחדת לחובתו של העני בהשגת חפצי המצווה: ארבע כוסות, נר חנוכה ונר שבת. לגבי ארבע כוסות, תקנת חכמים מיוחדת קובעת שעל גבאי הצדקה לתת לעני את ארבע כוסות (ונראה שגם מצה, מרור וקרבת פסח). אם הממונים על הצדקה לא מילאו את תפקידם ולא נתנו לעני ארבע כוסות ומאכלי פסח אחרים, על העני לטרוח: לשאול, ללוות או למכור מרכושו כדי לקיים את המצווה. כך גם בנוגע לנר שבת ולנר חנוכה - על העני לשאול, למכור מרכושו או להשכיר את עצמו כדי שתהיה לו אפשרות לקיים מצוות אלו.

שלוש מצוות אלו הן מצוות מדרבנן שכדי לקיימן העני אינו יכול להשתמש בחפצי מצווה של אחרים, מפני שהשימוש בהם הוא כילויים, אם באמצעות אכילה אם באמצעות שרפה.

ג. כאשר מדובר בעני שאינו מסוגל להשיב הלוואה שייטול לצורך לרכישת צרכי מצוות מתכלות, או בעני שאינו מסוגל להשכיר עצמו או למכור מעט מרכושו על מנת שיהיו לו מצוות כאלו משלו, על הציבור לסייע לו ברכישת חפצי המצוות הללו.